

TOMKA BÉLA

VITA A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG BUKÁSÁNAK GAZDASÁGI OKAIRÓL

A weimari köztársaság bukásának okait már a kortársak is élénken vitatták, s a kérdés azóta is a történettudomány érdeklődésének homlokterében áll. A kezdetben szűkös forrásanyag az 1950-es évektől kezdve jelentősen bővült. A weimari idők történetének megismerési folyamata az utóbbi években ismét felgyorsult. Ezt jelzi – számtalan monográfia, dokumentumkiadvány megjelenése mellett¹ –, hogy a nyugatnémet történettudományban az utóbbi évek egyik legélénkebb vitája is a köztársaság bukásának körülményeiről alakult ki. Az elsősorban a Geschichte und Gesellschaft és a Historische Zeitschrift című folyóiratokban zajló vitát Knut Borchardt müncheni gazdaságtörténésznek 1978-ban, a Bajor Tudományos Akadémián „Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre: Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes” címmel tartott előadása inspirálta, amelyet szerzője később több alkalommal is megjelentetett.²

A Brüning-kormány deflációs gazdaságpolitikáját a történettudomány évtizedekig mint a helytelen gazdasági és politikai döntés iskolapéldáját tárgyalta, egyetértve abban, hogy nem csupán negatív gazdasági, hanem messzeemenő politikai következményekkel is járt a kancellár válságot élező gazdaságirányító tevékenysége.

E negatív megítélések azt feltételezik, hogy Brüning rendelkezett cselekvési térrel, alternatív döntési lehetőségekkel. A Papen-kormány ugyanis 1932 második felében feladta elődje gazdaságpolitikáját, s az államháztartás deficitjét vállalva – hasonló nemzetközi példák mellett – expanzív pénzügyi politikával igyekezett munkahelyeket teremteni. Ez volt az a lehetőség – így a hagyományosnak nevezhető történetírói felfogás –, amelyet Brüning kihasználatlanul hagyott.

Borchardt azonban ma is élénk vitát kiváltó tanulmányaiban³ tagadta e felfogás jogosultságát. Véleménye szerint a kancellár deflációs politikájának nem volt alternatívája, mindenekelőtt azért nem, mert a német gazdaság már jóval a válság kitörése előtt is – Borchardt kifejezésével – „beteg” volt. A gazdaság bajainak fő okát a termelékenység növekedését túlszárnyaló bérszínvonal jelentette.

A vita elsősorban gazdaságtörténeti jellegű, így a weimari rendszer bukásának teljes magyarázatát eleve nem adhatja. Az okok komplexitásában azon-

ban a gazdasági tényező rendkívül jelentős, nélküle a bukás nyilvánvalóan nem magyarázható, így a vita a weimari köztársaság zátonyra futásának és a náci rendszer kialakulásának megértéséhez fontos adalékokkal szolgálhat.

A következőkben a vita főbb állomásait követjük nyomon. Arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy a témába vágó számtalan publikációnak akár töredékét is felölelje ismertetésünk. Csak a szűkebb értelemben vett polémiára szorítkozunk, vagyis a vitacikként íródott tanulmányokat – s természetesen mindenekelőtt Borchardt ellenvéleményeket kiváltó munkáit – vesszük sorra. Ezekből is a legjellegzetesebb álláspontokat, érvelési módokat igyekszünk kiemelni, a vita sok fontos és érdekes vetületének ismertetését kénytelenek vagyunk mellőzni, s inkább a vita bemutatására, mintsem kritikájára törekszünk.

Borchardt tézisei és érvei

Borchardt kiinduló kérdése így hangzik: miért nem követtek a kormányok a válságban 1932 nyaráig – amikor a Papen-kormány nagyobb arányú munkahelyteremtő intézkedései életbe léptek – anticiklikus gazdaságpolitikát? A kérdés teljes megválaszolásához fokozatosan jut el, miután már tárgyalta a következő részkérdéseket:

1. Mikor volt lehetséges és szükséges egy krízisellenes kormányzati politika?
2. Rendelkezésre álltak-e az ehhez szükséges eszközök
  - a) technikailag és
  - b) politikailag (tehát bel- és külpolitikailag rendelkezett-e a kormány megfelelő mozgástérrel egy korai expanzív konjunktúrapolitika számára)?
  - c) a válságenyhítő intézkedéseknek lehettek volna eredményei?

Borchardt nem elégszik meg ezen kérdések megválaszolásával. A lehetséges anticiklikus terápia problémájának tárgyalása mellett a köztársaság gazdasági bázisát is elemzi. Csak ennek alapján lehetséges ugyanis szerinte – mint majd látni fogjuk – végső választ adni az imént felvetett problémákra.

Az első kérdésre adott válaszában Borchardt az egykori tapasztalati szintet veszi alapul, mondván, hogy nem állíthatjuk mércéül „a mi természetesen sokkal kiterjedtebb ismereteinket, hiszen mi a következményeket már is-

merjük”, vagyis a kormányoktól „nem kérhetünk számon prófétikus adottságokat, különösen olyan tudást, amellyel csak az utódok rendelkezhetek”.⁴ Borchartd konkrétan arra utal, hogy a megelőző 1920–21-es világgazdasági és 1925–26-os németországi válságokat – annak ellenére, hogy sokkal gyorsabban hatottak a termelés és a foglalkoztatottság terén, mint az 1929-cel kezdődő krízis – a gazdaság reprodukciós folyamata következtében hamarosan újra fellendülés váltotta fel. Egy konjunkturális fellendülési szakasz a fogyasztási cikkek piacán szintén megfigyelhető volt az 1931-es év első hónapjaiban, s ez azt a reményt keltezte, hogy a válság ezúttal is az előzőek szerint, különösebb állami beavatkozás nélkül véget ér. Csak az 1931 májusi osztrák bankválság, majd a júliusi hasonló német fejlemények és 1931 szeptemberében a Bank of England fenyegető nemzetközi fizetőkép telensége, majd erre következően a font aranyalapról való letérése és leértékelése rombolta szét ezen reményeket, s mutatta a krízis drámai mélységeit. Az akkori konjunktúra-előrejelzési tudásszint alapján csak ekkor volt felismerhető az állami ellenintézkedés szükség szerúsége, s ekkor merültek fel tervek olyan aktív anticiklikus konjunktúrapolitikára, amelyek különböztek a korábban gyakorolt szükségintézkedésektől. Legkorábban tehát 1931 nyarán lett volna bevezethető egy modern, azaz keynesiánus válságellenes politika, olyan időpontban, amikor a konjunktúra programok ismert hatásselhúzó dása miatt a Németországban 1931–32 telén tetőző 6 milliós munkanélküliséget már nem tudta volna megakadályozni. Így a válság 1932 nyarán bekövetkezett fordulópontját, és az újabb fellendülést csak néhány hónappal tudta volna előrehozni.

Egy állami expanziós politikához azonban a technikai feltételek sem voltak adottak – állítja Borchartd –, mindeneke lőtt a pótlólagos állami kiadások fedezetét illetően. Kiemeli, hogy – a visszaeső adóbevételek következtében – két alapvető forrás állt rendelkezésére, amelyből a munkahelyteremtő intézkedések fedezhetők voltak, s amelyeket az 1931 nyara óta vitatott különböző konjunktúrat eremtő tervek felhasználásra is javasoltak: a külföldi és a jegybanki hitelek. A külföldi hiteleket – főként francia részről – politikai feltételek teljesítéséhez kötötték (Németország vámuniós tervének feladása Ausztriával, lemondás a fegyverkezésről és a versailles-i békerendszer revíziójáról), amelyeket azonban – Borchartd szerint – a Brüning-kormány nem fogadhattott el, hiszen jobboldali ellenzékének növekedése miatt éppen a nemzeti érdekek szószólójaként volt kénytelen fellépni. A feltételek elfogadása Hindenburg birodalmi elnök távozásával fenyegetett, ami bizonyára már ekkor a köztársaság végét jelentette volna.

A belföldi jegybanki hitelek sem állhattak minden feltétel nélkül rendelkezésre. A Reichsbank – a Dawes-terv szerint 1924-ben megalkotott – szabályzata értelmében az államtól független intézmény volt, s a Reichsbank-gesetz, amely a nemzetközi szerződések része volt, nem engedélyezte nagyobb hitelek folyósítását az államnak, s a kisebbeket is a valuta arany- és deviza-fedezetéhez kötötte. Szintén fontos körülmény volt, hogy a Reichstag által 1930-ban ratifikált Young-terv a német valuta leértékelését kizárta.

A foglalkoztatási program jegybanki hitelének lehetőségét illetően még két fontos tényezőre mutat rá Borchardt. Egyrészt a korai konjunktúra-élenkítés megtorpedózta volna a kormány külpolitikai szándékait a német jóvátétel végérvényes megszüntetését illetően (hiszen ezt a fizetésképtelenségre való hivatkozással igyekeztek elérni). Másrészt belpolitikailag különösen nagy nehézségeket okozott volna az esetleges inflációtól való félelem, hiszen az ország a világháború után hiperinflációt élt át. Az ilyen irányokban tájékozódó szerveknek nem volt erős politikai bázisuk. „Egy alternatíva politikai erővel kellett volna, hogy rendelkezzen. Ilyen erő 1932 közepéig nem volt. Aki ilyen körülmények között lehetőséget lát arra, hogy Brüning egy másik konjunktúrapolitikát kövessen, sőt el is várja ezt . . ., olyan hatalmat tulajdonít neki a körülmények felett, amivel bizonyára nem rendelkezett.”⁵

Az utolsó – a válság enyhítésére javasolt programok valószínű hatására vonatkozó – kérdést Borchardt a tervezett kiadásoknak a fennálló kereslethiányokkal, s a társadalmi termékkel való összevetésével vizsgálja, s arra a megállapításra jut, hogy az egykori tervek közül egyik sem tudta volna a konjunktúrát említésre méltóan befolyásolni. Szerinte ugyanis a fennálló 30 milliárd RM-os (birodalmi márka) kereslethiányt az alternatív keretben szereplő 2 milliárd RM-os állami többletkiadás alig tudta volna mérsékelni. A többletkiadásoknak – ha valóban eredményt kívántak vele elérni – az akkori viszonyok között elképzelhetetlenül magas összegre kellett volna rúgniuk. A Brüning-kormánynak tehát nem volt más választása, mint azt a politikát követni, amit ténylegesen folytatott is – állítja Borchardt.

E kényszerhelyezett megvilágítását azonban tovább folytatja a szerző a válság előzményeinek tárgyalásával, hiszen – mint írja – „a válság tulajdonképpen problémája Németországban a krízis előtörténete, amelyből a gazdasági kényszerhelyzet következett.”⁶ Ez a kényszerhelyzet a gazdaságnak már a válság kitörése előtt meglevő strukturális gyengeségében gyökerezett. Egyrészt a húszas években az állam gazdasági lehetőségei felett költekezett, másrészt ebben az időszakban a béralakulást különösképpen a politikai tényezők határozták meg.

Ez – egy hosszú távú összehasonlítást tekintve – a munkavállalók reálbérének szokatlan magasságához, a vállalkozók kimondottan rossz bevétel-költség arányához, a beruházások viszonylag alacsony szintjéhez, a gazdaság relatív stagnációjához és magas munkanélküliséghez, egy „beteg” gazdaság kialakulásához vezetett.⁷

Ennek pontosabb tüneteit Borchardt a következőkben összegzi:⁸ 1. A fennkénti nettó társadalmi termék a weimari időszakban az 1850–1913 közötti időszak átlagos fejlődési rátájából extrapolált tendvonal alatt helyezkedett el. Az egy főre jutó társadalmi termék csak 1928-ban haladta meg – csekély mértékben – az 1913-as szintet. 2. A válságot sem előzte meg tartósan erősebb növekedés. Az egy főre eső reálberuházási volumen 1925–29 között messze a háború előtti szint alatt volt. (Az átlagos beruházási kvóta az 1910–13 közötti 16%-ról 1925–29 között 10,5%-ra esett. A magánfelhasználás ellenben 1928-ban 16%-kal, az állami 34%-kal magasabb szintet ért el az 1913-asnál.) 3. A munkanélküliek aránya már 1924–29 között szokatlannul magas volt.

A beruházási gyengeséget – amelyből jórészt a többi válsággel, az alacsonyabb növekedés, a munkanélküliség következett – Borchardt egyrészt arra vezeti vissza, hogy a weimari állam lehetőségei felett költekezett, amely a gazdaságot erősen megterhelte. Mindenekelőtt azonban az volt az alacsony beruházások oka, hogy – az ebben a periódusban erős bérharcok eredményeként – különösen széles olló keletkezett a bérköltségnövekedés és a termelékenység-növekedés között. Egy korai stabilizációs politika tehát ezt a „beteg” gazdaságot konzerválta volna. A gazdaságért felelős személyek közül éppen ezért a krízis kitörését sokan – a válságok hagyományos felfogásának megfelelően – mint a gazdaság gyógyulási folyamatát fogták fel.

A konjunktúrapolitika tehát nem felelt meg a politikai erők elképzelésének, akik a válságtól a gazdaság, a pénzügy és a szociálpolitika átstrukturálódását várták. Brüning idején a gazdaságpolitika sikere elmaradt, sajnálatos módon sikereit Hitler hasznosította.

Borchardt végkövetkeztetése szerint a történészek feladata – Brüning bírálata helyett – annak a tragédiának a vizsgálata, hogy már a válság előtt „egy tartósan működésképtelen gazdasági rendszer létezett egy alig működőképes politikai rendszerben.”⁹

A vita első szakasza: középpontban a Brüning-kormány gazdaságpolitikai mozgásteré

A Borchardt-tézisek kritikája kezdetben főként a Brüning-kormány gazdasági választási lehetőségeinek kérdését érintette. Főként a gazdasági doktrínák karakterére, illetve arra koncentráltak, hogy a kormány deflációs politikája mennyiben szolgálta annak kül- és belpolitikai céljait.

Claus-Dieter Krohn cikke jelentette az első részletes kritikát.¹⁰ A szerző Borchardt tanulmányait¹¹ a történettudományban az utóbbi években kialakuló konzervatív hullám megnyilvánulásának tartja, s vitázik a Borchardt által válságindukálónak tartott tényezőkkel, egyes kvantitatív bizonyítékokkal, illetve a borchardt-i koncepció alapját alkotó gazdaságelméleti modellel. Krohn kétségbe vonja, hogy lehetséges a weimari köztársaság vizsgálatakor egy jól funkcionáló piaci rendszer ideáltípusából kiindulni, amelynek működését mindössze különböző tényezők zavarják. Véleménye szerint az állam világháború utáni gazdasági szerepvállalásának komoly – a történelmi szituációban gyökerező – alapjai voltak. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a jövételi költségeket, a háborús károsultak és hátramaradottak ellátásának, a békeszerződés által előírt katonai leszerelésekből adódó foglalkoztatás-politikai feladatoknak, általában a háború következményeinek anyagi vonzatát. Kétséges, hogy a liberális állami irányítási rendszer Németország számára valóban reális alternatívát jelenthetett ebben az időszakban, sőt ez a modell soha nem is létezett ilyen formában.

Krohn szerint a bérvóta 1924 utáni emelkedése semmiképpen sem tekinthető egy tudatos elosztási politika eredményének, sokkal inkább a háború és az infláció következményének.

A német gazdaság problémája a húszas évek közepén és különösképp a válság kitörése után nem annyira a hiányzó tőkeintenzitás, illetve a felhalmozás szükségszerűsége, sokkal inkább a kereslethiány és a meglévő termelőberendezések beruházások nélküli kihasználása volt.

Krohn az IG-Farben konzern egykori vizsgálatait idézve Borchardttal ellentétben azt állítja, hogy „a bérek aránya az össztermelésben süllyedő tendenciát mutat.”¹² Megítélése szerint a német gazdaság versenylőnyének megszűnését 1924–25 és 1929 között exogén tényezők, „kapacitásproblémák, illetve más ipari államok védővámjai, s nem a német exporttermékek bérköltség-hányada okozták.”¹³ (Borchardt a bérek mellett a növekvő közösségi felhasználást, a növekvő állami kiadásokat is felelőssé teszi a fejlődés akadályozásában. Az állam újraelosztó funkciója 1924 után – Krohn szerint – azonban

nem a magánfogyasztást ösztönözte, hanem a gazdaság struktúrájának javulását szolgálta. Semmi sem indokolja, hogy csak a magángazdaság beruházásait tekintsük a fejlődés mozgatójának.)

Krohn Borchardt érvelésének fogyatékoságát egy gondolatkísérlettel is bizonyítani kívánja: Mi történt volna, ha az állítólag fejlődést gátó közkiadásokat és béreket a kívánt szintre redukálják? Ebben az esetben – adja meg a választ – a belső kereslet még tovább csökkent volna, az export pedig a világgazdaság „zavaros” viszonyai következtében nem ellensúlyozhatta volna azt.

Krohn elisméri, hogy a weimari gazdaság 1925 és 1929 között „beteg” volt, azonban véleménye szerint nem azért, mert az újraelosztás gátolta a tőkeképződést, hanem mert a gazdaság társadalmi költségeit a társadalomnak növekvő mértékben át kellett vállalnia. Borchardt kritikáját tehát Krohn egyoldalúnak minősíti. Elsősorban azért, mert Borchardt csak a piaci erőket és a növekedést zavaró béreket, állami kiadásokat bírálja, a tőke részéről fennálló zavaró hatásokat azonban nem. Nem szól például a korszakban számukban ötszörösére növekvő kartellekről, vagy más monopolszervezetekről, amelyek árpolitikája teljesen független volt a piactól, s melyek költségnyomása a csökkenő kereslet mellett mind súlyosabb lett.

Borchardt válaszában elsőként Krohn forráskezelési és apodiktikus érvelési módszerét bírálja,¹⁴ s ezután tér rá vitapartnerre alapvető ellenvetésének tárgyalására. Szerinte Krohn félreérti – a „Wirtschaftliche Ursachen . . .” című – tanulmányának gondolatmenetét, amikor feltételezi, hogy ő egy funkcionáló piaci rendszer ideáltípusával dolgozik, melyben az állam csupán csekély irányító funkcióval rendelkezik, hiszen e tanulmány alapkérdése, hogy „miért és hogyan okozhatja a gazdaság társadalmi rendszerek bukását, mikor és milyen feltételek mellett vezethet a gazdasági fejlődés visszafordíthatatlan politikai destabilizálódáshoz?”¹⁵ Ő ugyanis osztja a piacapológiával nem vádolható M. Rainer Lepsius véleményét, aki így ír e problémáról: „. . . feltételezhető, hogy egy politikai (párt)rendszer megmaradásának esélye annál nagyobb, minél kevésbé részesedik az elosztási konfliktusokból; hiszen egy politikai (párt)rendszer soha sem képes olyan döntést hozni, hogy az minden érdekeltet kielégítsen.”¹⁶

Az újabb félreértések elkerülésére¹⁷ Borchardt hangsúlyozza, hogy a pártdemokráciák tehermentőségének határa a gazdasági konfliktusok megoldásában számtalan körülménytől – például a társadalmi homogenitástól – függ, s nem csupán gazdaságilag meghatározott. Németországban a kérdéses időszakban különösen kedvezőtlen helyzet alakult ki, hiszen a társadalmi

megosztottságot tükröző pártrendszer kedvezőtlen politikai-gazdasági körülményekkel párosult, bár ő a gazdasági körülményekkel foglalkozott mindkét cikkében. A Krohn által figyelmen kívül hagyott érve az volt, hogy a gyors gazdasági növekedés általában enyhíti az elosztási konfliktusokat, mivel azonban ilyen gyors fejlődés – a széles körben elterjedt nézetekkel ellentétben – a weimari köztársaság idején nem létezett, e konfliktusok is törvényszerűen növekedtek.

Krohn okfejtése Borchardt szerint egy sor egyéb kérdést is felvet. Ha feltételezzük a köz- és magánfogyasztás valóban erőteljes növekedését, ez az import még gyorsabb fokozódásával járt volna, ami a fizetési mérleg még nagyobb deficitjéhez vezethetett. Ez pedig – szilárd váltóárfolyamról lévén szó – megoldhatatlan problémát jelentett volna. A külföldi hitelek fokozottabb igénybevétele pedig – amely a belső kereslet növekedését valóban lehetővé tette volna – szintén elvethető mint alternatíva, hiszen már e nélkül is ez volt a köztársaság gazdaságának egyik legsebezhetőbb pontja. Borchardt szerint túlzott azonban Krohn pesszimizmusa – előnyös költségfeltételek esetén – az exportlehetőségeket illetően, hiszen az exportkereslet meglehetősen árérzékeny volt.

Carl-Ludwig Holtfreich elsősoraban a Brüning-kormány gazdaságpolitikai kényszerhelyzetére vonatkozóan szállt vitába Borchardttal.¹⁸ Két kérdés köré csoportosítja mondanóját: „1. A politikai kényszerhelyzet fennállása – feltételezve, hogy valóban létezett – megvonja-e a lehetőséget a történelemtől, hogy negatívan értékelje Brüning gazdaságpolitikáját? 2. Valóban politikai kényszerhelyzetben volt Brüning?”¹⁹

Az első kérdésre nemlegesen válaszol, mivel az események alakulásának okait nem Brüning személyes képességében kell keresnünk, hanem „az objektív világban . . . amely annak idején nem állt a kormányzók kontrollja alatt.”²⁰ A vezető politikusok – állítja Holtfreich – nem tekinthetők csupán a mögöttük álló társadalmi erők bábjainak. Így van ez Brüning esetében is, aki a válságot élező deflációs politikát nem csak egy állítólagos kényszerhelyzet következtében, hanem – mint azt például emlékiratai bizonyítják – meggyőződésből folytatta. Természetesen a náci hatalomátvételt nem akarta ő sem, de hozzájárult a gazdasági válság elmélyítéséhez, amely nélkül a náci hatalomátvételt bizonyára nem következett volna be oly könnyen. Ezért a Brüning-kormány gazdaságpolitikáját még akkor is negatívan kellene értékelnünk, ha maga Brüning csak egyes társadalmi erők „ügynöke” lett volna. Nem egy bizonyos személy elítéléséről, hanem egy meghatározott fejlődési irány nemkívánatosságáról van tehát szó.

Holtfreich ezen okfejtése után fordult tanulmányának tulajdonképpeni alapkérdése felé: politikai kényszerhelyzetben volt-e Brüning?

Megítélése szerint Brüning 1931 nyaráig a kormányát támogató, illetve toleráló pártokkal könnyen elfogadtatta politikai irányvonalát. A bankválság (1931 július) után azonban jelentősekké váltak a gazdaságpolitikai viták saját táborában is, s különböző alternatív gazdaságpolitikai javaslatok születtek. Így például 1931. július 31-én egy szociáldemokrata memorandum a Reichsbank nagyobb arányú arany- és devizafedezet nélküli bankjegykiadását javasolta, s az inflációt a magasabb diszkontlábbal kívánta ellensúlyozni. A kormányapparátus egyik tagja, Wilhelm Lautenbach szintén javaslatot terjesztett elő. Hans Schäffer pénzügyminisztériumi államtitkár – a kormány talán legtekintélyesebb gazdaságpolitikai szakértője – 1931 szeptemberében szintén memorandumban összegezte elképzeléseit a válság legyőzésének módjáról, kifejtve, hogy az önköltség csökkentése – a magas állandó költségek következtében – nem lehetséges a deflációval, csak a termelés növelésével. Ezért inkább a defláció gátlására van szükség, egy – a Reichsbank által finanszírozott – 2,5 milliárd RM-os állami programmal.

Ezek, s a cikkében említett más hasonló jellegű javaslatok véleménye szerint mind azt bizonyítják, hogy a kancellárra 1931 júliusa után, a kormányapparátus, sőt közvetlen környezete részéről is nagy nyomás nehezedett a deflációs politika felülvizsgálatának elérése érdekében.²¹ E ponton veti fel a kérdést: miért tartott ki Brüning mégis mindvégig e politika mellett? Ennek okát elsősorban politikai céljaiban kell keresnünk – állítja. A kancellár tisztában volt politikájának gazdasági következményeivel, az életszínvonal huzamos visszaesésével, a tömeges munkanélküliséggel. A válságot azonban „igényelte” politikája, de legalábbis ki akarta azt használni egyes bel- és külpolitikai célok elérésére. Belpolitikailag az állami pénzügyek konszolidációját – s emellett a társadalombiztosítás reformját, a közkiadások leépítését – tervezte. Külpolitikai célja – a jóvátételek megszüntetése – még nagyobb súllyal esett latba a defláció fenntartásában. „Németországnak olyan helyzetbe kell kerülnie – mondta Brüning 1930-ban –, hogy a válság által nyomást tudjon gyakorolni a többi hatalomra.”

Ha Brüning cselekvési tere beszűkült volt, akkor ez csak saját prioritási skálája következtében volt az, amelyben az említett célok mind megelőzték a teljes foglalkoztatottságot és a gazdasági növekedést – állapítja meg végül Holtfreich.

Borchardt a *Holtferich* vitacikkére írott válaszában²² elismeri, hogy a történésznek joga van a vitapartnerre által említett „negatív értékelésre.” A problémát nem is ez, hanem az jelenti, hogy mit értünk ezen – mondja.

Szerinte *Holtferich* a válságot úgy szemléli, mint amihez a *Brüning*-kormány is hozzájárult. Ez a tulajdonképpeni vitakérdés közöttük – állapítja meg *Borchardt*. *Holtferich* másik érvelési síkja, hogy egyáltalán szükséges-e a „kényszerhelyzet” *Brüning* tevékenységének magyarázatához. A „felmentéssel”²³ szemben a kancellár saját döntéseinek szerepét hangsúlyozza, amivel azonban sokkal többet tesz, mint „negatívan értékeli” azt. *Borchardt* elutasítja, hogy „felmentette” *Brüninget*. Nem ezt tette – írja –, hanem „a körülmények sokaságára mutattam rá, amelyeket az irodalom nem vett figyelembe, illetve másként súlyozott.”²⁴

A vita a kormány mozgásteréről és cselekvési motívumairól – a szerző szerint – valószínűleg nem dönthető el egyedül a szokásos források alapján. Különösképpen nehezen ítéltető meg, hogy a *Brüning* emlékirataiban meglévő preferenciaskála – melyre *Holtferich* olyan nagy súlyt helyez – nem éppen a már diagnosztizált kényszerhelyzet eredménye-e? *Borchardt* hajlik egy ilyen értelmezésre, elismeri azonban, hogy szigorú értelemben vett bizonyítékot erre nem tud szolgáltatni.

Hasonló a helyzet a *Holtferich* által sejtetett lehetőséggel, mely szerint *Brüning*, ha annyi energiát vet be, mint deflációs politikája érdekében, található volna politikai erőket egy ellentétes szellemű politikához is. Itt is nyilvánvaló a kérdés: nem becsüli-e alá az ehhez szükséges energiát (és képességet) *Holtferich*?

Annak eldöntése, hogy jogos-e a kormány gazdaságpolitikájának „negatív értékelése” – replikázik *Borchardt* – attól függ, hogy egy másik (s melyik?) politika a válság lefolyását alapvetően megváltoztatta volna-e, s *Holtferich* ezzel nem foglalkozik. Azonban ő is elismeri, hogy a kérdés megválaszolása, az elképzelhető alternatívák megvizsgálása nem könnyű. Németország esetében még nem történt meg a válság szisztematikus kvantitatív gazdaságtörténeti analízise. Az USA-t és Nagy-Britanniát illetően azonban rendelkezésünkre állnak olyan „kliometrikus tanulmányok”, amelyek rendkívül fontos és érdekes eredményeket tártak fel. Ezek²⁵ egybehangzóan mutatják, hogy a konjunktúra-támogató intézkedések érvényesülésének komoly akadályai lettek volna, s még egy akkoriban elképzelhetetlenül nagyszabású és korai anticiklikus „gyógyszerezés” sem tudta volna a munkanélküliség katasztrofális nagyságúra növekedését meggátolni. Az említett eredményeket természetesen nem lehet Németországra közvetlenül átvinni, a válsággal fog-

lalkozó történészeknek azonban nem szabad azokat figyelmen kívül hagyniuk.

Ezek is azt támasztják alá, hogy a Brüning-kormány gazdaságpolitikájának a válság lefolyására jóval kisebb befolyása lehetett, mint az általában feltételezni szokás. Ha nem tudunk elképzelni megfelelő alternatívákat, „miként lehetett Brüning állítólagos hibáinak és mulasztásainak olyan súlyos hatásuk?”²⁶

A Holtferich második kérdésére adott válasz elsősorban forráskritikai jellegű problémákat érint. Az idézett szociáldemokrata memorandum Borchartd szerint valójában nem is tekinthető e párttól származónak. A Hans Schäffertől idézett javaslat esetében pedig figyelembe kell venni, hogy csupán egy gondolatvázlatról van szó, melyben egyébként sem egyértelmű az államtitkár állásfoglalása. A keletkezési időpont ebben az esetben is döntő: a brit valutaintézkedések néhány nappal később teljesen új helyzetet teremtettek, s érveket szolgáltatnak a defláció híveinek. Ha Schäffer valóban következetesen képviselte volna a Holtferich által feltételezett irányvonalát, ennek a forrásokban bizonyára nyoma lenne. Erről azonban nincs szó, éppen ellenkezőleg, a dokumentumok Schäffer és Brüning véleményazonosságát bizonyítják.

Borchartd nem kíméletesebb vitapartnere többi állításával szemben sem, s a gazdasági gyógy mód Holtferich által említett alternatíváit irreálisnak minősíti. Azt azonban elismerti: félreérthetően fogalmazott amikor arról írt, hogy csak „kivülállók” részéről érkeztek javaslatok, tervezetek egy politikai irányváltásra. Származtak javaslatok a kormány környezetéből is, de ezek soha nem azonos módszerű megoldást javasoltak.

Mindezek alapján – Borchartd szerint – indokolatlannak tűnik a feltételezés a Brüning számára meglevő alternatívákról. „Persze Holtferich sejtését szigorú értelemben véve nem utasíthatjuk el. Nem tudjuk, hogy a demokratikus pártok és szervezetek Brüning expanzív konjunktúrapolitikája esetén ellenállást mutattak volna?”²⁷ Sejtésekkel szemben csak hasonlókat lehet felsorakoztatni – zárja gondolatmenetét.

Az angol *Harold James* – Borchartd védelmében – bírálja azt a történelemfelfogást, amely a történeti vitakérdéseket a jelenlegi, illetve későbbi feltételekből kiindulva igyekszik megválaszolni.²⁸ Az általa – Herbert Butterfield nyomán – a történelem „whig-interpretációjának” nevezett szemléletmódra – amely mítoszokat gyárt, hogy a „saját koncepcióját a saját társadalmában erősítse” – jó példának tartja Holtferich gondolatmenetét. Ennek helyesbítését cikkében elsősorban annak vizsgálatával kívánja elérni, hogy a korársak miként vélekedtek a krízis egyes kérdéseiről.

A kortársak számára véleménye szerint a bankválság előtt sem tűnt indokoltnak az állami beavatkozás. Még az egyébként legpesszimizistábbak sem gondolkodtak azokban az alternatívákban, amelyeket az utókor állított fel. 1931 előtt alapvető problémának ők is a túlságosan merev ár- és bérstruktúrát, vagy az egészségtelen pénzügyi rendszert tartották. A bank- és pénzügyi rendszer problémáihoz egyébként valóban nem férhet kétség, s bár történetek pénzügypolitikai hibák a bankválságot megelőzően, az 1931-es évben a válság kezelésében megmutatkozó „tehetetlenség” okai sokkal mélyebben fekvőek, mint azt Holtfreich feltételezi: a tőkekiáramlás megakadályozásának képtelenségére vezethetők vissza.

A bankválság elemzése James szerint ráirányítja a figyelmet a külpolitikai tényezők különös fontosságára. Holtfreich állításával – vagyis, hogy a kormány célja mindenekelőtt a jóvátétel megszüntetése volt – James ugyan egyetért, azonban Brüning magatartását teljesen racionálisnak tartja, tekintettel arra, hogy a jóvátételi fizetések és az adósságtörlesztések a német export-bevételek nagy hányadát tették ki.²⁹ A nyersanyag- és élelmiszerimport-függőséget figyelembe véve teljesen érthető, hogy a jóvátétel megszüntetését a kormány egy hosszú távú kibontakozás előfeltételének tartotta. A jóvátétel államháztartásra gyakorolt nyomása – folytatja gondolatmenetét – nem tett volna lehetővé például közmunkaprogramokat sem. A szövetségesek magatartásának alapján pedig a német kormány makacssága a jóvátétel kérdésében helyes volt. (A kormány ugyan negatívan értékelte az állami kiadások bővítésével való konjunktúratерemtés lehetőségét, 1931 nyarától azonban az új pénzügyi politika jelei – s ennek felvetése új szempont a vitában – Németországban is megfigyelhetők voltak. Nyílt piaci műveletek lehetőségei – amerikai módra – nem voltak adottak a Reichsbank számára az 1924-es banktörvény értelmében, így Hans Luther a befagyott váltók diszkontálását használta ilyen célokra. A nagyszabású diszkontpolitika céljaira új intézményeket hívtak életre.)

A Holtfreich által említett 21 000 (!) valutarendezési tervet James komolytalanoknak minősíti. Még a néhány valóban kidolgozott elképzelésnek is voltak olyan – optimizmusukból adódó – fogyatékságai, amelyeket az alternatívák mélegelésekor figyelembe kell venni. Ennek tipikus esete az úgynevezett Woytinsky-terv, amely például a munkahelyteremtésnél költségként szinte kizárólag a foglalkoztatottak bérével számolt, s alig vette figyelembe az anyagi ráfordításokat.

Súlyponteltolódás a vitában: előtérben a gazdaság strukturális problémái

A kormány deflációs politikájának alternatívái után a vita Borchardt érvelésének tulajdonképpeni „kemény magjára”,³⁰ a gazdaság strukturális problémáinak kérdésére irányult.

Ilyen szemszögből elsőként *Carl-Ludwig Holtfrerich* vitatta újabb hozzászólásában³¹ a Brüning-kormány gazdasági kényszerhelyzetének meglétét. Véleménye szerint a 20-as évek – Borchardt szerint túlzott mértékű, s elsősorban az állami kényszerrevezetésre, vagyis politikai okokra visszavezethető – béremelkedéseinek gazdasági okai voltak, s ezzel lényegében Theo Balderston érvelését veszi át.³² A brit történész szerint 1924 és 1929 között Németországban valóban rendkívül nagyarányú, az ország nemzetközi versenyképességét is veszélyeztető mértékű béremelkedés figyelhető meg, ennek azonban piaci okai voltak, elsősorban az inflációvárakozások érvényesültek a béralakulásban. A politikai okok ellen szól az is, hogy éppen azokban az években (1924, 1925) volt a legjelentősebb a bémővekedés, amelyekben a szakszervezetek a leggyengébb pozícióval rendelkeztek.

Holtfrerich kritikája azonban mindenekelőtt Borchardt egyes számítási módszereire vonatkozik. Az órabérek alakulásának az egy foglalkoztatottra eső átlagos termelékenységgel való összehasonlítását – a reálbérpozíció meghatározására – módszertani hibának tartja. Ezáltal ugyanis a heti munkaidő rövidülését nem lehet figyelembe venni, ami a termelékenység alábecsülésével jár. Holtfrerich saját, a munkaidő rövidülésével korrigált számítása 1926-tól a válságig ezért az összgazdasági termelékenység folyamatosan emelkedő, s tendenciájában a reálórabérek növekedését meghaladó alakulásával számol. Véleménye szerint tehát összességében nem helytálló, hogy a köztársaság béralakulása a stabilizáció után „szétrobbantotta” a termelékenység fejlődése által teremtett kereteket, mint azt Borchardt állítja. Ezt bizonyítandó tárgyalja Holtfrerich a termelékenység hatása mellett a cserearány-, a tőkekötség-, a munkaadók társadalombiztosítási költségváltozásainak hatását is. A termelékenység alakulása – helyesen számítva – ugyanúgy a béremelések lehetőségét fokozta, mint a cserearányváltozás. A tőkekötségváltozás is ilyen eredménnyel járt, s csak a társadalmi járulékok csökkentették a lehetőséget, ezek is csekély mértékben.

A köztársaság szokatlanul magas bérearányát (a bérek nemzeti jövedelemhez való viszonyát) nem tekinti a gazdaság helyzetét valóban meghatározó mutatónak, s így a bémyomás eredményének sem, hanem a gazdasági helyzet szimptomájának csupán. Ezt bizonyítja, hogy a bérváltozás 1932-ben, a válság

mélypontján – tehát, amikor a munkavállalók bevételei erősen estek – az utóbbi száz év legmagasabb szintjét érte el.

A magas bérvóta így csak tünete volt a „beteg” gazdaságnak, s mindannak, amivel Borchardt ezt jellemzi, vagyis a nagyarányú munkanélküliségnek, s az 1924 és 1929 közötti alacsony beruházási szintnek. Ezek okai másutt keresendők. Közülük mindenekelőtt a beruházási tevékenységet gátló magas kamatok, az exportot akadályozó külföldi kereskedelmi korlátozókat említi a szerző. Annak magyarázatát, hogy a bérvóta már 1929 előtt is viszonylag magas volt, abban látja, hogy a világháború előttihez képest erősen megváltozott a nemzeti jövedelem elosztási struktúrája. A háború, az infláció következtében óriási vagyonok semmisültek meg, melyek korábbi élvezői (járadékosok, stb.) ekkor már munkából származó jövedelemmel (is) rendelkeztek. Holtfrenich szerint tehát a nemzeti jövedelem megváltozott elosztási szerkezete is magyarázza a megnövekedett fogyasztási és a csökkenő belföldi tőkeképződési arányt, a magas tőkepiaci kamatok és az alacsony beruházási hányadot.

A szerző végül megállapítja, hogy a weimari korszak gazdasági dilemmájának megoldása lehetett volna, ha a munkavállalók tábora a nemzeti jövedelemből való nagyobb részesedésével együtt a vagyontulajdonosok 1913 előtti gazdasági szerepét is átveszi, azaz hozzájárul a tőkeképződéshez. Ezt megfelelő intézmények kiépítésével el lehetett volna érní, s ezzel – de nem az állítólag túlzott bérek megnyirbálásával – hozzájárulni a köztársaság gazdasági rendszerének működőképessé tételéhez, a politikai stabilizáláshoz is.

Holtfrenich érvelésével *Jürgen von Kruedener* szállt vitába.³³ Szerinte hibás az az eljárás, amely a termelékenység növekedésének kiszámításához az ipari szektor munkaidőváltozását veszi alapul. Itt ugyanis a munkaidő jóval gyorsabb ütemben csökkent, mint a gazdaságban általában, amely adatok így – reprezentativitás híján – az összgazdasági termelékenység túlbecsülését eredményezik.

Nem ért egyet a terms of trade Holtfrenich által feltételezett hatásával sem. A cserearányok 1926 és 1932 között valóban kedvezőbbek voltak Németországnak, mint 1913-ban. Holtfrenich azonban nem veszi figyelembe, hogy a cserearányok kedvező hatása – bár ezt empirikusan Kruedener sem tudja bizonyítani – csak szabad kereskedelem esetén érvényesült volna, amely – mint közismert – a korban korántsem létezett. Az adott körülmények között ugyanis a német exportőröknek igen magas vámokat kellett viselniük, s ez jórészt felemésztette a cserearányok kedvező hatását.

Kruedener kétségbe vonja azt is, hogy – mint Holtfrenich feltételezi – az

infláció utáni időszakban a tőkeköltségek alakulása a bémővekedés számára kedvező volt. A gazdaság kaotikus helyzete ugyanis a tőkestruktúra erős deformációjával is járt, amelynek rendezését a stabilizáció idején el kellett végezni. A csőd eljárások számának megugrása is e költséges alkalmazkodási folyamat beindulását jelzi. (Holtfreich ugyan alig tulajdonít jelentőséget a járulékos bérköltségeknek, Kruedener azonban felhívja a figyelmet azok jelentős szerepére. A munkaadók társadalombiztosítási kiadásai 1932-re a világháború előttihez képest a bérek 2,5%-áról 10%-ára nőttek. E téren az abszolút számoknál még inkább jellemző az a tendencia, hogy a bérhez járó költségek növekedési üteme messze meghaladta a termelékenység növekedését.)

Kruedener új szempontokkal is gazdagítja a vitát. A köztársaság bérhelyzetének elméleti vizsgálata valóban nélkülözhetetlen – mondja. Legalább ennyire fontos azonban a megalapozott történeti ítélet megalkotásánál, hogy a munkavállalók és munkaadók egykori, konkrét és szubjektív döntési szempontjait is megvizsgáljuk. A munkaadók bérlpolitikájában elsősorban nem – az összegazdasági szempontból fontos és eddig a vitában figyelemmel kísért – reálbér: munkatermelékenység arány játszotta a főszerepet, hanem a nominálbér és a termékár viszonya volt a döntő.

Ha a kérdéses években a nominálbér- és áralakulást szembeállítjuk, úgy a vállalkozók helyzetének kifejezett rosszabbodása rajzolódik ki. Szerinte ez volt az alapja annak, hogy a munkaadók oly hevesen támadták a weimari szociálpolitikát. A munkavállalók részéről természetesen a bérek vásárlóereje jelentette a bérlpolitika megítélésének alapját. A reálbérek alakulása ugyan nem volt kedvezőtlen, a munkavállalók valódi jólétének megítéléséhez azonban figyelembe kell venni azt is, hogy bérüket milyen társadalmi költségek terhelték. Így már kedvezőtlenebb a kép, mivel a társadalombiztosítási kiadások növekedési üteme rendkívül gyors volt. Ez a reálbérlmutatókban nem jelentkezett. Az, hogy a társadalombiztosítási költségek növekedésének nem a társadalmi juttatások látványos javulása volt az eredménye (munkánélküli segélyek), szimbolizálja a weimari köztársaság bérlpolitikájának dilemmáit.

Túl magasak voltak a bérek a köztársaságban? – teszi fel végül ismét a kérdést Kruedener. Összegazdaságilag nézve – mint ezt a tanulmány első része is bizonyítani igyekezett – mindenképpen. Történeti ítéletet alkotni azonban egyedül ez alapján nem lehet. Figyelembe kell venni egyes – elsősorban a szakszervezetek által képviselt – társadalmi csoportok jogos, s ösztársadalmi vonzatokkal is járó igényeit.³⁴ A weimari állam tragikuma éppen abban rejlett, hogy ezek az igények a köztársaság közösségi funkciókkal való túlterheléséhez vezettek.

Bernd Weisbrod Borchardt egy – a vitában eddig nem nagy szerephez jutott – állítását vizsgálja meg részletesen.³⁵ A szakszervezetek és a vállalkozók szövetségeinek állítólagos egyetértését a deflációs politika igenlésében. A vállalkozók válságstratégiája azt mutatja, hogy a deflációval a költségcsökkentés mellett a kollektív szerződések megváltoztatását kívánták elérni. Ezzel magyarázható az a magatartásuk, hogy a deflációhoz akkor is ragaszkodtak, amikor bércsökkentésről nem lehetett szó. A munkaadók abban reménykedtek, hogy ezzel a stratégiával sikerül a szakszervezetek pozícióit gyengíteni, ezért félreértés az ipari csúcsszervezetek részéről megnyilvánuló támogatást a szakszervezetekkel való egyfajta koalíciónak tekinteni – állítja Weisbrod.

Charles S. Maier nemzetközi perspektívába helyezi a húszas évek Németországának beralakulását.³⁶ Megállapítja, hogy a késői köztársaságban ugyan előnyös helyzetbe kerültek a bérmunkások, de csak a megelőző és az utána következő időszakhoz képest, más fejlett államok – például Franciaország, Svédország, Nagy-Britannia – munkásaival összehasonlítva azonban nem. A német alkalmazottak bére 1924 és 1930 között ugyan gyorsabban növekedett, mint a brit vagy egyesült államokbeli társaiké, ennek oka azonban a sajátosan hátrányos 1924-es kiindulási pozíció volt. Ekkor a fájlagos költségek Németországban jóval az említett államok szintje alatt helyezkedtek el.

Ezután Maier Borchardt gazdasági modelljével vitázik, aki szerint a túlzott bérszínvonal korrigálására nem volt lehetőség. Borchardt analízise ugyanis azon az előfeltételezésen alapul – mondja Maier –, hogy a bérvóta csökkentésére, a beruházások fokozására csak a munkások követeléseinek egyidejű elhárítása esetén van mód.

Maier szerint meggyőző érvekkel lehet azonban azt bizonyítani, hogy „a növekedés ösvényén növekedés által is lehet haladni.”³⁷ Ha feltételezzük – mint Keynes tette –, hogy a reálbérek esnek, ezzel a foglalkoztatottsági szint – az összgazdasági egyensúlynak megfelelően – emelkedik. Ehhez azonban nem szükséges az, hogy a nominálbérek is csökkenjenek. A reálbérek a növekvő foglalkoztatottságra, a gazdasági aktivitás növekedésére való válaszként, és a gazdaság élénkülését követő áremelkedések eredményeként – amelyeket a bérvételek kielégítése nem ellensúlyoz azonnal – esnek. Ha a növekedés technológiai előrehaladással is párosul, úgy a termelékenység növekszik, s a társadalom a reálbérek kis mértékű csökkenése esetén is képes fokozódó foglalkoztatottságot elérni. Növekvő bérarányból és csökkenő beruházási tevékenységből tehát nem következik, hogy a bérek csökkentése az egyetlen út a munkanélküliség legyőzésére.

Borchardt azt állítja, hogy egy keresletélénkítő politika ugyan 1930 után elvileg indokolt lett volna, de nem voltak meg a politikai feltételei. Maier nem ért egyet e kijelentéssel. Ha a deficitfinanszírozást mint gazdaságpolitikai lehetőséget ki is zárjuk – mondja –, ez még nem jelenti azt, hogy egy tágabb értelemben vett keynesiánus stratégiát, mindenekelőtt egy monetáris élénkítési politikát is ki kell zárunk az alternatívák közül.

A legelfogadhatóbb gazdasági intézkedéscsomag a kamatlábak mérséklését és a leértékelést tartalmazhatta volna. Borchardt részletesen tárgyalja ezek véghezvitelének nehézségeit. Egyik legdöntőbbnek szánt érve – írja Maier –, hogy a leértékelést és az ezt kísérő monetáris növekedéspolitikai intézkedéseket a Young-tervvel összefüggő kötelezettségek kizárták. Ez azonban az ország kötelezettségeinek túl szigorú értelmezése. Nehezen hihető, hogy egy kormány, amelyet nem zavart az Ausztriával tervezett vámunió által kiváltott nemzetközi felháborodás, visszarettent volna a Reichsmark 20%-os leértékelésétől. A kormány számára adott volt egy kettős valuta kialakításának lehetősége is.

Maier összegzése szerint ha a német gazdaság nem volt annyira „beteg”, hogy a náciizmus egy „normalizációs folyamattal” – mint Borchardt sejti – meggyógyítsa, akkor ahhoz sem volt túl súlyos az állapota, hogy egy demokratikus jellegű növekedési politikát kövessen.

Gottfried Plumpe is elsősorban a Brüning-kormány gazdaságpolitikai lehetőségeivel foglalkozik tanulmányában,³⁸ az alternatívák érzékeltetéséhez azonban a válság előzményeire is kitér. Plumpe nem tartja negatívnak a beruházások viszonylag alacsony szintjét, hiszen a válság idején inkább kevesebb, mint több beruházás volt az ésszerű. (Arra sincs megfelelő bizonyíték, hogy alacsonyabb bérköltségek esetén ezek a beruházások nagyobbak lettek volna, mint az 1926 és 1929 között ténylegesen végrehajtottak.)

Az az elképzelés, hogy az alacsony bérek a kínálat versenyképességére pozitívan hatottak volna, magától értetődően elsősorban az export bővítését feltételezi. Az exportkereslet valós árrugalmassága azonban csak szabadkereskedelem esetén valósulhatott volna meg. A német gazdaság exportadatai azt mutatják, hogy a számára adott exportlehetőségeket kihasználta, de a tényleges bérköltségek hatása a német exportadatokban nem mutatható ki. Ezek a tények – folytatja Plumpe – gyengítik Borchardt bérekkel kapcsolatos érvelését. A válságban – a növekvő munkanélküliség közepette – alig játszottak szerepet a relatív tényezőárányok, inkább kapacitásalkalmazkodási problémákról volt szó.

Hátra van még Borchardtnek az az állítása, hogy a magas munkavállalói jövedelmek gátolták a tőkeképződést. Itt azonban – Plumpe szerint – nem termelékenységi, hanem mindenekelőtt árkérdésről van szó. A vállalkozók száma 1928 után nem a magas személyi költségek, hanem a bevételek és tőkeköltségek közötti ólló jelentett problémát (a csökkenő kihasználtság következményeként).

Amikor a kormány 1930 tavaszán hozzákezdett szanációs programjának megvalósításához – ez elsősorban az államháztartás költségeinek hatékony előteremtését célozta, főként a szociális kiadások visszaszorításával, de pénzügyi és adóreformokkal, stb. is – egy konjunktúra-program számára hiányoztak a lehetőségek. Így az ekkor végrehajtott intézkedéseknek nem volt alternatívájuk. Az év folyamán azonban romlott a gazdasági helyzet, a reformpolitika eredeti szándékaival ellentétben a szanációs politika prociklikus konjunktúrapolitikájává változott – véli Plumpe.

1930 őszén ugyan még nem volt kényszerítő az állami konjunktúra-teremtés, de a korábbi irányvonal változatlan folytatásának veszélyei már láthatók voltak. 1930/31 fordulóján a szanációs kísérletek megvalósíthatatlansága, sőt azok prociklikus hatása nyilvánvalóvá vált. Hiányzott azonban a gazdaságpolitika racionális kontrollja. Mivel a kormány politikáját a nemzetközi pénzügyi körök, a katedraközgazdaságtan dogmái, a gazdasági sajtó támogatták, nem reális ekkor még egy alapvető váltást számon kérni.

Szerzőnk szerint 1931 folyamán alapvetően megváltozott a gazdasági válság karaktere. Az addig strukturális-ciklikus jellegű válságot egy erős pénzügyi válság élte tovább. Csak a német pénzpiac 1931 nyarán bekövetkezett összeomlása tette a „normális” alkalmazkodási válságot az egész gazdasági rendszer válságává. Ekkor a korábbi szanációs jellegű gazdaságpolitika jóvátételi politikává változott, ennek minden ismert jellemzőjével, s nem kis szerepe volt a válság kiéleződésében.

Plumpe végül úgy véli, hogy a klasszikus tanokhoz történő visszatérés, az ár-, bér-viszonyokba való további beavatkozásról való lemondás – szükség esetén mérsékelt állami keresletteremtő politikájával kiegészítve – lehetett volna a kormány legjobb gazdaságpolitikai választása.

A szenvedélynek, amellyel Borchardt néze teit vitatják, a szaktudományos érdeklődésen túl más okai is vannak. Bizonyosan közrejátszik az is – olyan véletlen tényezőkön túl, mint a hitleri hatalomátvétel félszázados évfordulója adta aktualitás –, hogy a 70-es és 80-as évek nyugatnémet és a weimari köztársaság problémái között bizonyos párhuzamok vonhatók. A magas munkanélküliség, a külpolitikai frontok keményedése, a képviseleti demokrácia

egyes eljárásaiba vetett bizalom csökkenése minden bizonnyal ide sorolhatók. A Borchardt által felvetett problémák tehát sok tekintetben túlmutatnak Weimaron, s a modern államirányítás egyes alapproblémáit is tükrözik. Az „aktualizálhatóságnak” Borchardt is tudatában van. Maga írja, hogy az 1970-es évek elejének válsága megkönnyítette Weimar válságának megértését. „Nemcsak a történelemből tanulhatunk a jelen számára, hanem mindig tanulunk a jelenből a történelem számára is.”³⁹ – valja.

Jegyzetek

1. Csak egyetlen dokumentumkötetre utalunk: Politik und Wirtschaft in der Krise 1930–1932. Quellen zur Ära Brüning. Eingeleitet von *Gerhard Schulz*. Düsseldorf, 1980.
2. *Knut Borchardt*: Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre. Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes. In: Bayerische Akademie der Wissenschaften, Jahrbuch 1979. München, 1979. 87–132.; Szentén megjelent In: Die Weimarer Republik. Belagerte Civitas. Hrsg. von *Michael Stürmer*. Königstein, 1980. 318. s a köv.; és rövidítve: Internationale Beziehungen in der Weltwirtschaftskrise 1929–1933. Hrsg. von *Josef Becker* und *Klaus Hildebrand*. München 1980. 287. s a köv.
3. Borchardt már idézett munkáján kívül a vitához lásd még tőle: Wirtschaftsliche Ursachen des Scheiterns der Weimarer Republik. In: Weimar. Selbstpreisgabe einer Demokratie. Eine Bilanz heute. Hrsg. *Karl D. Erdmann – Hagen Schulte*. Düsseldorf, 1980. 211–249., és Zur Frage der währungspolitischen Optionen Deutschlands in der Weltwirtschaftskrise. In: Theorie und Politik der internationalen Wirtschaftsbeziehungen. Hrsg. *Knut Borchardt – Franz Holzheu*. Stuttgart, 1980. 165–182. Bár a vitában kevésbé jutottak szerephez, Borchardt nézeteire lásd még tőle: Trend, Zyklus, Strukturbrüche, Zufälle: Was bestimmt die deutsche Wirtschaftsgeschichte des 20. Jahrhunderts? Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 64. 1977. 145–178., és Die Erfahrung mit Inflationen in Deutschland. In: Enteignung durch Inflation. Hrsg. *Johannes Schlemmer*. München, 1972. 9–22. A Borchardtól idézett munkák mindegyike megjelent tanulmánykötetében, amelyből a következőkben idézni fogunk: Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik. Studien zur Wirtschaftsgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Göttingen, 1982. 302.
4. *Borchardt*, Zwangslagen ... In: Wachstum ... , 167.
5. Uo. 173.
6. Uo. 182.
7. Ez a vezérmotívuma Borchardt egy cikkének: Die deutsche Katastrophe. Wirtschaftshistorische Anmerkungen zum 30. Januar 1933. Frankfurter Allgemeine Zeitung. 29. Januar 1983. 13.
8. Lásd elsősorban: *Borchardt*, Wirtschaftsliche Ursachen ... In: Wachstum ... , 196. s a köv.

9. *Borchardt*, Zwangslagen . . . In: Wachstum . . . , 182.
10. *Claus-Dieter Krohn*: „Ökonomische Zwangslagen” und das Scheitern der Weimarer Republik. Zu Knut Borchardts Analyse der deutschen Wirtschaft in den zwanziger Jahren. Geschichte und Gesellschaft, 1982. Heft 3. 415–426. Krohn cikke elött már más munkák is polemizáltak Borchardttal, azonban meglehetősen érintőlegesen, így ezek kívül esnek ismertetésünk körén. Például: *Gerhard Schulz*: Reparationen und Krisenprobleme nach dem Wahlsieg der NSDAP 1930. Betrachtungen zur Regierung Brüning. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 67. 1980. 202.
11. Elsősorban a Zwangslagen . . . , és a Wirtschaftliche Ursachen . . . című munkákban foglaltakkal vitázik Krohn.
12. *Krohn*, 419.
13. Uo.
14. *Knut Borchardt*: Zum Scheitern eines produktiven Diskurses über das Scheitern der Weimarer Republik: Replik auf Claus-Dieter Krohns Diskussionsbemerkungen. Geschichte und Gesellschaft. 1983. Heft 1. 124–137. A vita során a későbbiekben is többen minősítették Krohn vitamódszerét egyoldalúnak, mivel forrásokkal, számadatokkal alig támasztja alá mondanóját. Lásd Borchardt válaszcikkének címét is.
15. *Borchardt*, Wirtschaftliche Ursachen . . . In: Wachstum . . . , 186.
16. *M. Rainer Lepsius*: Parteiensystem, Wählerbewegung und sozialer Wandel in Westeuropa. In: Wählerbewegung in der europäischen Geschichte. Ergebnisse einer Konferenz. Hrsg. *Otto Büsch*. Berlin, 1980. 543.
17. Borchardt szerint a félreértések egyik alapja, hogy bírálói a köztársaság bukásának egyoldalú ábrázolását róják fel neki. Ez az ellenvetés azonban jogosulatlan – mondja –, hiszen ő nem is törekedett mára, mint a gazdasági okok felsorakoztatására.
18. *Carl-Ludwig Holtfrerich*: Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise? Historische Zeitschrift, 1983. Bd. 235. 605–631.
19. *Holtfrerich*, Alternativen . . . , 613.
20. *Borchardt*, Zwangslagen . . . In: Wachstum . . . , 166.
21. Holtfrerich arról is tudósít, hogy akkoriban körülbelül 21 000 ilyen javaslat érkezett a különböző gazdasági irányítószervekhez.
22. *Knut Borchardt*: Noch einmal: Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik. Historische Zeitschrift. Bd. 237. 1983. 67–83.
23. *Holtfrerich*, Alternativen . . . , 613.
24. *Borchardt*, Noch einmal . . . , 69.
25. *Borchardt M. R.* Norman, J. E. Kirkwood és T. Thomas munkáira utal.
26. *Borchardt*, Noch einmal . . . , 72.
27. Uo. 82.
28. *Harold James*: Gab es eine Alternative zur Wirtschaftspolitik Brüning's? Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 70. 1983. 523–541.
29. James szerint ugyanilyen sorrendben 1929-ben 17% és 9%, 1930-ban 14% és 11,5%, 1931-ben 10% és 15,5%-át tették ki az exportbevételeknek. *James*, 530.
30. Bernd Weisbrod kifejezése később tárgyalandó vitacikkében.
31. *Carl-Ludwig Holtfrerich*: Zu hohe Löhne in der Weimarer Republik? Bemerkungen zur Borchardt-These. Geschichte und Gesellschaft 1984. Heft 1. 122–141. Lásd

- még uő.: Arbeitslosigkeit, Sozialabbau, Demokratieverlust. Ergebnis zu hoher Löhne in der Weimarer Republik? Gewerkschaftliche Monatshefte. 34. 1983. 715–722.
32. *Theo Balderston*: The Origins of Economic Instability in Germany 1924–1930. Market Forces versus Economic Policy. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 69, 1982. 488–514.
  33. *Jürgen von Krüdenner*: Die Überforderung der Weimarer Republik als Sozialstaat. Geschichte un Gesellschaft. 1985. Heft. 3. 358–376.
  34. Ugyanerre hívja fel a figyelmet: *Kurt Hübner*: Zwangslagen oder Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik 1929–32. Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium. 1984. 2. 30–43.
  35. *Bernd Weisbrod*: Die Befreiung von den „Tariffesseln“. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft. 3. 295–325.
  36. *Charles Maier*: Die Nicht-Determiniertheit ökonomischer Modelle. Überlegungen zu Knut Borchardts These von der „kranken Wirtschaft“ der Weimarer Republik. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft 3. 275–294.
  37. Uo. 288.
  38. *Gottfried Plumpe*: Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise. Realität und Alternativen. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft 3. 326–357.
  39. *Borchardt*, Zwangslagen . . . In: Wachstum . . ., 166.